

मुक्त व दूरशिक्षणातील अभिनव उपक्रम

- प्रा.विजयकुमार पाईकराव, नाशिक, संपर्क - ९४०३७७४५२९

आपल्या महाराष्ट्रात मुक्त व दूरशिक्षणाचा प्रारंभ खऱ्या अर्थानी १ जुलै १९८९पासून सुरू झाला. अन हजारो वर्षांची शैक्षणिक विषमता नष्ट होण्याचे नवे दालन सर्वांना उपलब्ध झाले. ज्ञानगंगा घरोघरी या ब्रीदवाक्यानी शिक्षणाची पारंपरिक मक्तेदारी कमी झाली. ज्ञान, विज्ञान, कौशल्य आणि विचारांनी भरारी घेण्याची क्रियाशील मशागत जीवनोपयोगी सेवा व व्यवसायाच्या क्षेत्रात झाली. मुक्त व दूरशिक्षणात अध्ययनार्थीस केंद्रबिंदू व अध्ययन साहित्यास मानबिंदू म्हणून संबोधले जाते. आपल्या यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाने प्रारंभापासूनच शिक्षणात कल्पकता व बुद्धी ओतून अभिनव प्रयोग व उपक्रम प्रत्यक्षात राबवले आहेत. खरे तर मुक्त व दूरशिक्षणाची निर्मितीच अभिनव प्रयोगासाठी झालेली आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

(क) भूकंपग्रस्त ग्रामपुनर्रचना प्रकल्प :-

मराठवाड्यातील भूकंपाच्या दुर्दैवी आपत्तीमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या होत्या. कायमस्वरूपी पुनर्वसनाच्या विवेकशील व रचनात्मक भूमिकेतून शासन व अनेक संस्थांनी पुढाकार घेतला. परंतु सांस्कृतिक व्यावसायिक पुनर्वसनाचा व संवर्धनाचा प्रश्नही तितकाच महत्त्वाचा होता. त्या दृष्टीने मुक्त विद्यापीठाने शैक्षणिक ग्रामपुनर्रचना प्रकल्पांसाठी सर्वसामान्य माणसांच्या गरजा पूर्ण करणारे शिक्षणक्रम तयार केले. त्यात सर्वप्रथम भूकंपग्रस्तांच्या मनातील भय घालविणे, भूकंपाविषयी शास्त्रीय माहिती देऊन, अंधश्रद्धेचे व नियतीवादाचे पटल दूर करून, विज्ञाननिष्ठा जागविणे; त्याचबरोबर त्यांच्यात जीवनाविषयी आसक्ती निर्माण करणे. याकरिता

लोकशिक्षणाचा धडक कार्यक्रम हाती घेतला. ज्यांचे व्यवसाय नष्ट झाले आहेत, जे निराधार झाले आहेत त्यांना जीवनात उभे राहण्यासाठी या कौशल्याचा उपयोग झाला. शेतकऱ्यांना आपली शेती अधिक समृद्ध करता आली. महाविद्यालयीन शिक्षण खंडित झालेल्या विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण देऊन हुकलेली संधी पुन्हा प्राप्त करून दिली. विस्कळित झालेल्या जनजीवनाला समृद्धीच्या दिशेकडे नेण्याच्या प्रयत्नांना विद्यापीठाने आपले अंशतः योगदान पुढीलप्रमाणे केले -

१. कोरडवाहू शेतीसाठी आच्छादनाचा वापर फायदेशीर

२. उन्हाळी हंगामातील वेलवर्गीय भाजीपाला

३. द्राक्ष, ऊस, कांदा, तूर इत्यादी ११ पीकवार शिक्षणक्रम

४. पंचकोशीतील निवडक गावात लोकशिक्षण केंद्रे स्थापन करून लोकप्रबोधनाचे प्रभावी कार्यक्रम केले. हे केंद्र ज्ञानार्जनाचे व सांस्कृतिक देवघेवीचे माध्यम म्हणून उभे राहिले.

५. फिरत्या वाहनातून दृकश्राव्य व मुद्रित साधनांच्या साहाय्याने गावपातळीपर्यंत लोकशिक्षणाबरोबरच प्रयोग परिवार केंद्राची निर्मिती केली. गावातील सामाजिक मंडळांच्या कार्यांदाचे सुसूत्रीकरणही यानिमित्ताने झाले.

६. लोकशिक्षणासाठी श्रवणफिती, चित्रफिती, घडीपत्रिका, भितीपत्रे, माहितीपुस्तिका, पाठ्यक्रम पुस्तिकांची निर्मिती केली.

७. पथनाट्य, भाषणे, गटचर्चा इत्यादीद्वारे विधुर,

विधवा यांना पुनर्विवाहास प्रवृत्त करून नवे कुटुंबजीवन पुन्हा सुरू करण्यासाठी मानसिकता तयार केली.

८. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भूकंपाकडे एक नैसर्गिक घटना म्हणून पाहायला शिकविणे आणि अशा आपत्तीला स्वाभाविकपणे सामोरे जाण्याची मानसिकता यामधून तयार करण्यात यश प्राप्त झाले.

९. समाजशिक्षण मंदिरातून आपदग्रस्तांचे मनोबल वाढवावे, दैववाद भोंदूगिरी यांना आळा घालण्याचा प्रयत्न आणि नव्या तंत्राने किफायतशीर शेती करायची पद्धती भूकंपग्रस्तांना शिकता आली.

(ख) मुक्त व दूरशिक्षणातील गुणवत्ता वाढीचे प्रयत्न :-

मुक्त व दूरशिक्षणात गुणवत्तावाढीचे प्रयत्न करणे ही तारेवरची कसरत असते. या सर्व आव्हानांना स्वीकारून अध्ययनार्थीत अभ्यासाची प्रेरणा संवाद पत्रिकेच्या माध्यमातून निर्माण केली. याकरिता प्रत्येक कार्यानंदाचे नव्याने विश्लेषण, मनन, चिंतन आणि विमर्षविचार करून संकल्पनानिहाय मुक्त छंदातील कवितेच्या आधारे पोस्टर तयार करून घेतले. त्यावरील कल्पक आशयाचा अध्ययनार्थीना त्याचा अभ्यास करण्यासाठी चांगला उपयोग झाला. त्या सर्व कविता २००० ते २०१०च्या दशकात मुक्त विद्यापीठ संवाद पत्रिकेत मुखपृष्ठावर व आतील पानावर प्रसिद्ध झाल्या. त्यांचा लाभ सर्व अध्ययनार्थीबरोबर, त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांसह इष्टमित्रमंडळास झालेला आहे. प्रकाशनामधील नियमितता, शैक्षणिक संकल्पनामधील संकल्पनेबरोबरच रोचकताही त्यात आहे. अग्रलेख, स्फुटे ह्यासोबतच गाणी, शपथा, प्रतिज्ञा, इत्यादींचा वापर त्यात आहे. संवादची अध्ययनार्थी आतुरतेने वाट पाहत असत.

त्यातील निवडक कविता नवमुक्तायनमध्ये संपादित व एकत्रित केलेल्या आहेत. त्याची ३६ सूक्ते आहेत. त्यात

१. मुक्त विद्यापीठ गीत २. अध्ययनार्थी प्रवेश
३. अपेक्षित अध्ययनार्थी ४. अभ्यासकेंद्र
५. संमंत्रक प्रतिज्ञा ६. संपर्कसत्रातील शपथ
७. स्वयंअध्ययन ८. मुक्त संमंत्रक स्वभाव दर्शन
९. निरंतर ज्ञानी होऊ या १०. ग्रंथगुरू
११. प्रिय संवाद १२. प्रज्ञावंत अध्ययनार्थी
१३. अध्ययनार्थी स्वयं प्रतिज्ञा
१४. अध्ययनार्थ्यास १५. यशाचे सूत्र
१६. कार्यालयात यशस्वी होण्याचा मंत्र
१७. कार्यालयीन कर्मचारी प्रतिज्ञा
१८. यचममुदि दिवा १९. तरीसुद्धा
२०. पराभव २१. लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा
२२. अध्यापनाचे सूत्र २३. वाचन
२४. प्रयत्न कधी सोडू नको
२५. जेव्हा तुला अनंत अडचणी येतील
२६. सज्जनांचे बक्षीस
२७. केंद्रीय व विभागीय युवक महोत्सव प्रतिज्ञा
२८. आठवा केंद्रीय क्रीडा महोत्सव
२९. तिसरा केंद्रीय युवक महोत्सव
३०. चौथा केंद्रीय क्रीडा महोत्सव
३१. कां खावे ?
३२. मुक्त ज्ञानाचा दीपोत्सव
३३. किताबे ३४. पढना सिखना सिखो
३५. नववर्ष शुभेच्छा ३६. परीक्षा

म्हणजेच प्रवेशापासून परीक्षेपर्यंतच्या कार्यानंदातील सर्व कृती गुणवत्तापूर्ण होण्यासाठी यात विविध क्लुप्त्या, टिपा, यांचा समावेश यात होता. उच्च शिक्षणाचा कार्यानंद फक्त रोजगार व व्यवसायाची कौशल्ये शिकविणे एवढ्यापुरता मर्यादित नसून तो, ज्ञानसंग्रहाबरोबरच मूल्य संप्रेषण, नैतिक व सौंदर्यसंवेदना विकास, सर्जनशीलतेला उत्तेजन आणि सामाजिक विस्तारसेवा ही खरी मूल्ये; अध्ययनार्थीत संक्रमित करण्यासाठीचे निरंतर प्रयत्न यामधून झाले. गुणदोषांचे खापर एकमेकांवर

फोडण्यापेक्षा नित्यसुधारणा, अध्ययनातील कार्यात्मक नैतिकता व आस्था यामुळे वाढली.

(ग) स्वयंसाहाय्यता बचत गट प्रेरक प्रेरिका शिक्षणक्रम :-

यचममुविची लवचीकता लक्षात घेऊन तत्कालीन कुलगुरू प्राचार्य अशोक प्रधान व चैतन्याच्या सुधा कोठारी ह्यांनी, वंचितांची सहकार चळवळ म्हणून ओळख असलेला स्वयंसाहाय्यता बचत गटाचे शास्त्रीय शिक्षण देणारा शिक्षणक्रम विकसित करण्यास प्रोत्साहित केले. यामुळे महाराष्ट्रातील बचत गटाला ज्ञानात्मक भक्कम पाठिंबा मिळाला आहे. सातवी-आठवी पास-नापासांना विद्यापीठात शिकण्याची व पदवी संपादन करण्याची किमया सुमारे पाच हजार व्यक्तींना प्राप्त झाली. याची राष्ट्रकुल परिषदेने दखल घेऊन, प्रा.अनंत जोशी ह्यांना जीवन गौरव पुरस्कारांनी सन्मानित केले आहे. शिक्षक व बँक कर्मचारी व अधिकारी वृंदासही हे अध्ययन लाभप्रद ठरते आहे.

(घ) घरकामगार कल्याण पदविका :-

घरकामगार (मोलकरीण), ह्यांच्या कौशल्यात व ज्ञानात वाढ व्हावी या उद्देशाने विद्यापीठाने या शिक्षणक्रमाची रचना डॉ.रुपा बोधी-कुलकर्णी, नागपूर. ह्यांच्या मार्गदर्शनाखाली केली. यामुळे मोलकरीण कौशल्यविकासात ज्ञानात्मक पाठबळ मिळाले. त्यांच्यातील भाषा, संवाद, उपकरण वापर व निगा यात कमालीची सुधारणा झाली आहे.

(ङ) बी.ए.पोलीस प्रशासन व एम.बी.ए. पोलिस प्रशासन :-

ह्या शिक्षणक्रमाच्या निर्मितीमुळे सर्व पोलिस कल्याण कार्यालयात यचममुविची अध्ययन केंद्रे कार्यान्वित होऊन, त्याद्वारे ज्ञानात्मक प्रशासनाचा

वस्तुपाठ पोलीस बंधुभगिनींना प्राप्त झाला. त्यात सायबर क्राईम बरोबरच, मानवी संबंधाचे व्यवस्थापन, वयोवर्धन, कौटुंबिक समायोजन, कार्यालयीन कर्तव्य व अधिकार इत्यादींचे सविस्तर ज्ञान दिले गेले.

(च) लष्करातील व्यक्तींसाठी बी.ए. :-

भारतीय लष्करातील जवानांनी त्यांच्या सेवेच्या ठिकाणी राहून, आपले पदवीचे स्वप्न पूर्ण करावे यासाठी लष्कराच्या भारतातील सर्व ४४ हेड क्वार्टर अंतर्गत या अध्ययन केंद्राची ज्ञानगंगा पोहचली. सेवानिवृत्तीनंतर पुनर्वसन करताना त्यांना या ज्ञानाचा अत्यंत उपयोग झाला, असे प्रत्येकाने कळविले.

(छ) बी.ए.ग्राहक सेवा :-

समाजातील पेपर वितरक, दूध वितरक व अन्य वितरणाच्या क्षेत्रात कार्यरत व्यक्तींसाठी या शिक्षणक्रमाची रचना करण्यात आली आहे. यात व्यावसायिक ज्ञानाबरोबरच मानवी संबंधाच्या विविध बाबींवर आधारित पाठ्यक्रमाची रचना करण्यात आली आहे.

मुक्त व दूर शिक्षणातील गेल्या २७ वर्षांतील अभिनव उपक्रम व प्रयोगाचा संक्षिप्त आढावा घेताना, यातील अनेक प्रयोग करताना समयांकित व मार्गदर्शक कुलगुरूंचे भक्कम पाठबळामुळे यशस्वी झालेत. अनेक ज्ञानार्थीस ज्ञानगंगेतील ज्ञानामृत पिण्याचे अखंड कार्य विद्यापीठातील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी उत्साहाने करतात. त्यास ते 'कार्यानंद' असे संबोधतात. या लेखातील अभिनव उपक्रम व प्रयोगातून नवीन दृष्टी व सामिलकी प्राप्त होते. काळजीपूर्वक अनुभवाचा वापर व स्वयंअध्ययनासाठीचे हे सारे अभिनव प्रयोग होत. नावातच त्याची उपयुक्तता आहे. संपर्कसत्रे, कृत्तिसत्रे, प्रयोगपरिवार, कार्यसत्रे, सहअध्यायी मंडळ ह्याची रचना ही एक-दोन दिवसात सुट्ट्यांची संधी साधून सोयीच्या केंद्रावर घेतली जाते हाही अभिनव प्रयोगच.

* * *